УДК 378.018.8:373.001.3-051]:37.06:316.647.5](045)

Гагарін Микола Іванович, доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, 20300, e-mail mikolagagarin0@gmail.com, https//orcid.org/0000-0002-4773-3303

Хіньов Владислав Генадійович, аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 20308, м. Умань, вул. Садова 28, тел.: (04744) 3-53-08, e-mail: vladhinev1234567@gmail.com, https//orcid.org/0009-0009-7626-8613

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ НА ОСНОВІ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Анотація. В статті висвітлено потенційні можливості толерантності як засобу удосконалення командної взаємодії у закладі освіти, наголошується на значущості та необхідності підготовки майбутніх педагогів до ефективного здійснення даного процесу, забезпечення партнерської взаємодії, співпраці між здобувачами освіти, батьками, педагогічними працівниками, адміністрацією та ін.

Проаналізовано змістові характеристики педагогічної, командної взаємодії та багатоаспектність і багатовимірність феномену «толерантність». Наголошується, що успішне здійснення командної взаємодії в закладі освіти можливе за дотримання низки умов: запровадження гуманних міжособистісних стосунків у командній взаємодії, що базується на ціннісному ставленні та визнанні унікальності кожної особистості; визнання за учасником командної діяльності «права на помилку»; надання особистості можливості «спробувати ще раз»; визнання та схвалення учасниками взаємодії прагнення самоствердждуватися в найбільш значущих сферах життєдіяльності, спілкуванні та соціальній активності; спільне цілепокладання учасників командної взаємодії повна довіра, розвиток готовності та здатності кожного відверто висловлювати свої почуття; формувати в особистості здатність до емпатії та толерантності, активність і відповідальність у процесі командної взаємодії та ін.

Зроблено висновки про те, що формування готовності майбутніх педагогів до здійснення командної взаємодії на засадах толерантності уможливлює досягнення цілей такої діяльності, дає можливість здобувачам освіти повноцінно самореалізуватися, побудувати індивідуальну траєкторію розвитку та зростання, з урахуванням власних можливостей, особистісно-професійних запитів.

Подальших досліджень потребує проблема моніторингу стану впровадження толерантності у освітній процес закладів освіти.

Ключові слова: толерантність, майбутні педагоги, підготовка, взаємодія,

командна взаємодія, активність, педагогічна взаємодія, партнерство, діалог.

Haharin Mykola Ivanovuch, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of Department Pedagogics and Education Management, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Garden, 28, Uman, 20300, E-mail mikolagagarin0@gmail.com, https//orcid.org/0000-0002-4773-3303

Hinev Vladyslav Henadiiovych, PhD student at the Department of Pedagogy and Education Management, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 20308, Uman, Garden, 28, tel.: (04744) 3-53-08, e-mail: vladhinev1234567@gmail.com,, https//orcid.org/0009-0009-7626-8613

TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO IMPLEMENT TEAMWORK IN THE EDUCATIONAL PROCESS BASED ON TOLERANCE

Abstract. The article highlights the potential of tolerance as a means of improving teamwork in an educational institution, emphasizes the importance and necessity of training future teachers to effectively implement this process, ensuring partnership, cooperation between students, parents, teachers, administration, etc.

The author analyzes the content characteristics of pedagogical and team interaction, as well as the multidimensionality and multidimensionality of the phenomenon of “tolerance”. It is emphasized that the successful implementation of team interaction in an educational institution is possible under a number of conditions: the introduction of humane interpersonal relations in team interaction, based on the value attitude and recognition of the uniqueness of each person; recognition of the “right to make a mistake” by a team member; providing the individual with the opportunity to “try again”; recognition and approval by the participants of the interaction of the desire to assert themselves in the most significant areas of life, communication and social activity; common goal-setting of team members full trust, development of everyone's willingness and ability to express their feelings openly; developing the ability to empathize and tolerate, be active and responsible in the process of team interaction, etc.

It is concluded that the formation of future teachers' readiness for teamwork on the basis of tolerance makes it possible to achieve the goals of such activities, enables students to fully realize themselves, build an individual trajectory of development and growth, taking into account their own capabilities, personal and professional needs.

The problem of monitoring the state of implementation of tolerance in the educational process of educational institutions requires further research.

Keywords: tolerance, future teachers, training, interaction, teamwork, activity, pedagogical interaction, partnership, dialogue.

Постановка проблеми. Реформування системи освіти в Україні, євроінтеграційні процеси, що відбуваються нині в закладах освіти потребують підготовки високопрофесійних компетентних фахівців, актуалізують

встановлення толерантних та партнерських стосунків між учасниками освітнього процесу. Водночас, у «Декларації принципів толерантності» (1995) толерантність визначено як спосіб об'єднання людей для збереження миру та налагодження конструктивної міжособистісної взаємодії на усіх рівнях [1].

Відповідно, проблема забезпечення ефективної командної взаємодії у освітньому середовищі є актуальною. Одним із шляхів розв'язання означеної проблеми вважаємо підготовку майбутніх педагогів до здійснення професійної діяльності на основі толерантності, як пріоритетного напряму сучасної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування готовності майбутніх педагогів до толерантного навчання і виховання учнів є міждисциплінарною, оскільки потребує залучення наукового апарату різноманітних наук: філософське трактування толерантності як визнання індивідом права на існування в іншого суб'єкта відмінних від його власних переконань, точок зору, смаків; загально-психологічні питання формування толерантності в таких аспектах, як розвиток в особистості прагнення виділити та зрозуміти відмінності між людьми, терпимості до різних поглядів, неупередженості в оцінюванні людей та подій; сенс толерантності як інтегративної якості особистості, готовності до конструктивної міжособистісної взаємодії у педагогічному аспекті.

Змістові характеристики педагогічної взаємодії проаналізовано у працях вітчизняних та зарубіжних вчених (І. Дичківська, В. Кириченко, О. Киричук, М. Подберезський та ін.) [2; 3; 4; 5]. Зокрема, у наукових розвідках І. Дичківської взаємодію педагога і учнів схарактеризовано як взаємний вплив дорослого і дітей, у процесі якого здійснюється їх взаєморозвиток [2].

Сутність педагогіки партнерства, партнерської взаємодії у закладах освіти досліджували Г. Васянович, В. Дідух, О. Коханова, О. Тадеуш, М. Тишковець, Т. Федірчик та ін. [6; 7; 8; 9].

Особливості командної взаємодії у фізично-оздоровчій діяльності проаналізовано вченими С. Ящук, Р. Маслюк, С. Пензай та ін. [10].

Науковці Т. Афанасьєва, Є. Гревцова аналізують здійснення командної взаємодії в умовах дистанційної роботи педагогів [11].

Однак, незважаючи на значну кількість робіт, що характеризують означену проблематику, уваги потребує дослідження проблеми формування готовності майбутніх педагогів до здійснення командної взаємодії в закладах освіти на засадах толерантності.

Мета статті – визначити та схарактеризувати особливості підготовки майбутніх педагогів до здійснення командної взаємодії у освітньому процесі на основі толерантності.

Виклад основного матеріалу. Організація та здійснення взаємодії потребує активності всіх учасників даного процесу. Загалом поняття «активність», за визначенням Г. Костюка – це здатність змінювати навколишню дійсність у відповідності до особистих потреб, поглядів, мети. Як риса особистості активність проявляється в енергійній, ініціативній діяльності, у праці, у навчанні, іграх та ін. [12, с. 348].

Розглядаючи поняття «соціальна активність», поділяємо точку зору

О. Киричука, що це, складне соціально-психологічне утворення, яке характеризує ставлення суб'єкта до явищ об'єктивного світу; є умовою власного розвитку індивіда; видом особливої діяльності, що спрямовується на творчу взаємодію з навколишнім середовищем, його освоєння, перетворення та як результат зусиль. Соціальна активність розглядається в різноманітних аспектах: потенційна здатність суб'єктів до взаємодії, міра діяльності, рівень здійснення активності, діяльності; суспільна якість особи та ін. Соціальна активність стимулює здійснення духовної і предметної діяльності, сприяє морально-естетичному самовдосконаленню, утвердженню людини в соціумі, формуванню особистості в цілому. На думку О. Коберника, соціальна активність спрямована на «творчу» взаємодію з соціокультурним середовищем, його «розпредмечення» та «опредмечення» [3].

Як справедливо наголошує П. Ленсіоні, на актуальності питання праці в команді зосереджують увагу вчені, тренери, вчителі, засоби масової інформації, а успішна взаємодія в колективі є бажаною в багатьох організаціях. У дослідженнях науковця схарактеризовано фактори успішної командної взаємодії: довіра в команді, як базова цінність, вміння вирішувати конфлікти, готовність робити внесок у спільну справу, відповідальність за свою частину діяльності, особиста зацікавленість у результаті).

У дослідженнях В. Горбунової наголошується, що головною сутністю команди є ефективне розв'язування задач, задля яких вона створена і якими визначається час її існування. Отже, для того, щоб зватись командою, мало «заприсягтися» у спільній меті та «стати під одне знамено». Командне середовище вирізняється з-поміж інших своєю стійкістю, яка можлива лише за умов, що сприяють реалізації особистісного та професійного потенціалу та зростанню. Саме в такому середовищі виникає та зростає командний ефект, який ще зветься синергетичним (від давньогрецького «συν» – спільність, єднання, та «εργον» – діяльність, дія), або «скоординована позитивна синергія» [13].

Вчені дійшли висновку, що існує два підходи до формування командної взаємодії: діяльніснотворчий та взаємотворчий. Діяльніснотворчий орієнтується на оптимізацію процесу командної праці, а взаємотворчий – фокусується на налагодженні та розбудові конструктивних взаємин між членами команди. Звісно, командотворення неможливе поза контекстом тієї діяльності, яка об'єднує групу, і для зростання продуктивності якої, власне, і створюється команда, однак, не може зводитись лише до перетворень у ній. Ефект командної праці, як значно вища ефективність спільних зусиль, у порівнянні з сукупністю індивідуальних – є феноменом, виникненню та зростанню якого сприяє ціла низка умов, насамперед пов'язаних із специфікою взаємин в командах [13].

Узагальнюючи підходи вчених, можна сказати, що під командною взаємодією розуміється: спільна, взаємопов'язана, узгоджена, цілеспрямована діяльність різних суб'єктів на досягнення спільних цілей і вирішення виникаючих у спільній діяльності проблем; відповідальне співробітництво, що вибудовується в єдності діалогу членів команди, конструктивного обговорення

проблем і їх можливих рішень; процес впливу об'єктів один на одного, їх взаємна зумовленість; особистісне взаємозбагачення і розвиток членів команди, надбання ними соціального досвіду; особливий тип взаємовідносин, заснований на особистісному прийнятті один одного, взаємному, високому рівні мотивації, загальних групових цінностях і різнобічному співробітництві.

Повністю поділяємо точку зору П. Ленсіоні, про те, що створення потужної команди – справа здійсненна. Факт залишається фактом: заслужений успіх приходить до тих команд, яким вдається подолати недоліки у стосунках між учасниками, загалом притаманні людській природі, котрі руйнують колектив і породжують у ньому нездоровий мікроклімат [5].

Поділяємо точку зору науковців (І. Дичківська, В. Кириченко, О. Киричук та ін. [3; 4]), які вважають, що взаємодія набуває дієвості, якщо прийоми і засоби, використовувані педагогом, сповнені прагненням гуманістичного ставлення до учня і спрямовані на взаємний розвиток.

У процесі командної взаємодії суб'єктами здебільшого виступають педагог і учень (учні). Вважаємо недоречним розглядати взаємодію суб'єктів освітнього процесу як самоціль: від їх порозуміння і співпраці залежить ефективність освітнього процесу школи, ефективне спілкування, взаємовплив, та удосконалення освітньої діяльності.

На наш погляд, одним з засобів підвищення ефективності командної взаємодії є толерантність учасників освітнього процесу. Термін «толерантність» від латинського «tolero, tolerare» – переносити, витримувати, терпіти; «tolerans, tolerantis» – терплячий.

Актуальною є позиція вчених Т. Потапчук та М. Клепар, що визначають толерантність як якість педагогічних, науково-педагогічних працівників, що нівелює претензії на одноосібне володіння істиною, визнання за здобувачами освіти права на власну думку, вільне самовизначення і власну відповідальність [16]. Реалізація толерантності у професійній діяльності педагога має здійснюватися відповідно до принципів рівності, гуманізму, на яких він свідомо вибудовує навчання та виховання.

Дослідниця М. Пірен тлумачить толерантність як активну позицію, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, відмову від догматизму та абсолютизму [17, с. 55]. Вчена слушно зазначає, що толерантність – це: співпраця й дух; визнання різноманітності світу; формування культури діалогу між представниками різних національностей; відмова від домінування і заподіяння шкоди; повага до людської гідності.

Аналіз тлумачень науковцями даного терміну дозволив виявити, що найважливішими ознаками толерантності виступає здатність: визнавати розходження між власною і чужою позицією (однієї людини або групи осіб); поважати іншу людину або соціальну групу, з іншою позицією в порівнянні з думкою суб'єкта [16; 17].

Підкреслюючи багатоаспектність, багатовимірність феномена «толерантність», наголошуємо, що освіта є одним із соціальних інститутів, та сприяє формуванню толерантності за умови використання діалогу, співробітництва, взаємоповаги. Гуманістична спрямованість професії педагога

вимагає виявлення терпимого, гуманного, доброзичливого ставлення під час спілкування з дітьми, батьками, колегами та ін.

Узагальнення поглядів науковців свідчить, що з-поміж складників педагогіки толерантності виокремлюють: культуру спілкування як розуміння іншого під час діалогу, взаєморозуміння та співпереживання; толерантне мислення як основу пізнання індивідуальності людини, її потреб, цінностей, поглядів, переконань і різноманітних форм виявлення в процесі спілкування, що уможливлює виховувати особистісні якості індивіда, трансформуючи їх у бік емпатії, взаємоповаги, почуття партнерства [1; 2; 5].

Системоутворююча комадна діяльність виникає у випадку, якщо вона виявляється цікавою для тих, хто знайде в ній сферу докладання своїх знань, умінь, навичок, творчих задумів. Передбачається, що діяльність, закладена в основу створення, функціонування та розвитку школи, є колективно організованою і породжує колективістські відносини – відносини взаємної відповідальності, зацікавленості в досягненні успіхів, взаємодопомоги, тобто відносини, адекватні цілям освітнього процесу. Такі відносини не можливо «створити» наказами, розпорядженнями по школі, моральними «лекціями», сентенціями. Системоутворююча діяльність може охоплювати сферу пізнання, праці, дозвілля, спорту – власне, охопити основні сфери життєдіяльності учнів.

На нашу думку, організація та здійснення командної взаємодії на засадах толерантності може бути успішною за дотримання наступних умов: запровадження гуманних міжособистісних стосунків у командній взаємодії, що базується на ціннісному ставленні та визнанні унікальності кожної особистості; визнання за учасником командної діяльності «права на помилку»; надання особистості можливості «спробувати ще раз»; визнання та схвалення учасниками взаємодії прагнення самоствердуватися в найбільш значущих сферах життєдіяльності; задоволення природних потреб учнів: спілкуванні та соціальній активності; спільне цілепокладання учасників командної взаємодії повна довіра; спільна мотивація учасників, учитель для учня є джерелом досвіду, до нього завжди можна звернутися, якщо виникли життєві труднощі; формувати середовище для спільних переживань та емоцій; розвиток готовності та здатності кожного відверто виражати свої почуття; формувати в особистості здатність до емпатії та толерантності, уважність до власних переживань і переконань, почуттів інших людей; активність і відповідальність кожного у процесі командної взаємодії; самопізнання; використовувати своєрідність та специфіку, єдність загального і особливого, що притаманне окремому закладу освіти (середовище, умови, традиції, склад педагогічного колективу, рівень вихованості учнів та ін.); цілеспрямованість всіх компонентів освітнього процесу, його структури, що має відображати у повному об’ємі всі сфери життєдіяльності, орієнтуватись на конкретні здібності, інтереси, потреби здобувачів освіти.

Зважаючи на вищезазначене, ефективною є командна взаємодія, у процесі якої її суб’єктами досягається визначена мета, здійснюється розвиток суб’єктів взаємодії. Суб’єктами взаємодії виступають педагоги, учні, сім’я, колектив, референтна група, засоби масової інформації та громадськість (дитячі і

молодіжні об’єднання, громадські організації, центри соціальних служб, органи місцевої влади, благодійні організації і фонди, церква, державні і приватні заклади культури і мистецтва та ін.).

Таким чином, до важливих завдань професійної підготовки майбутніх учителів належать: розширення знань про командну діяльність у освітньому процесі та толерантність як загальнолюдську якість, що виступає не лише цінністю, але й невід’ємним атрибутом майбутньої професійної діяльності; виховання толерантності як моральної якості у майбутніх педагогів; формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки; сприяння розвитку емпатії, здатності до самовдосконалення, професійної самореалізації; вміння створювати «атмосферу» толерантності в освітньому середовищі закладів освіти.

Висновки. Отже, командна взаємодія в освітньому процесі має здійснюватися на основі толерантності, співробітництва, потребує забезпечення партнерських відносин, активної співпраці між учасниками освітнього процесу (учнями, педагогічним колективом, адміністрацією, батьками та ін.). Формування готовності майбутніх педагогів до здійснення командної взаємодії на засадах толерантності уможливлює досягнення цілей такої діяльності, дає можливість здобувачам освіти повноцінно самореалізуватися, побудувати індивідуальну траєкторію розвитку та зростання, з урахуванням власних можливостей, особистісно-професійних запитів.

Стаття не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Подальших досліджень потребує проблема моніторингу стану впровадження толерантності у освітній процес закладів освіти.

Література:

1. Декларація принципів толерантності. URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf
2. Дичківська І. М. Педагогіка М. Монтессорі: виклики сучасності: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2016. 384 с.
3. Кириченко В. І. Організація партнерської взаємодії навчального закладу і батьків учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(1). С. 319–326.
4. Киричук В. О. Педагогічне проектування як основа управління розвитком особистості учня. *Освіта та розвиток обдарованої особистості.* 2013. № 8–9. С. 90–95.
5. Подберезький М. К. Характеристика особливостей педагогічної взаємодії. *Вісник Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія.* 2011. № 2. С. 31–36.
6. Коханова О. П. Психологія партнерської взаємодії в освіті: навчально-методичний посібник.Київ: Вид-во ПП Щербатих О. В. 2011. 104 с.
7. Федірчик Т. Д., Дідух В. В. Педагогіка партнерства як чинник формування ефективної взаємодії учасників освітнього процесу в умовах нової української школи. *Гірська школа українських Карпат*. 2019. № 21. С. 50–54.
8. Тадеуш О. М. Освітнє партнерство у просторі вищої школи: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Педагогічна освіта*: *Теорія і практика*. *Психологія*. *Педагогіка*, 2020. № 33 (1). С. 61–68.
9. Тишковець М. Д. Педагогіка партнерства як провідний принцип нової української школи. *Компетентнісно орієнтоване навчання*: *виклики та перспективи*:

збірник тез ІІ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Компетентнісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи», Київ, 05 березня 2020 р. Київ: Педагогічна думка, 2020. С. 166–168.

10. Ящук С. М., Маслюк Р. В., Пензай С. А. Формування готовності до командної взаємодії на уроках фізичної культури. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 2 (8) С. 382–392.

10. Афанасьєва Т. О., Гревцева Є. О. Організація ефективної командної взаємодії в умовах дистанційної роботи педагогічних працівників. *Електронне наукове фахове видання "Відкрите освітнє Е-середовище сучасного університету"*. 2021. № (10), 20–32.

11. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1989. 609 с.

12. Lencioni P. The five dysfunctions of a team: a leadership fable. San Francisco. Jossey Bass. 2022. 256 p.

13. Горбунова В. В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.

14. Потапчук Т. В., Клепар М. В. Толерантність та педагогіка толерантності: проблеми наукових досліджень. *Гірська школа Українських Карпат*, 2020. № 22. С. 26–30.

15. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління.* 2015. № 3. С. 51–56.

References:

1. Deklaratsiia pryntsypiv tolerantnosti [Declaration of principles of tolerance]. URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf [in Ukrainian].

2. Dychkivska, I. M. (2016). Pedahohika M. Montessori: vyklyky suchasnosti [Montessori pedagogy: challenges of our time]. monohrafiia. Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].

3. Kyrychenko, V. I. (2013). Orhanizatsiia partnerskoi vzaiemodii navchalnoho zakladu i batkiv uchniv [Organizing partnerships between educational institutions and students' parents]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi.* 2013. i*ssue* 17(1). 319–326. [in Ukrainian].

4. Kyrychuk, V. O. (2013). Pedahohichne proektuvannia yak osnova upravlinnia rozvytkom osobystosti uchnia. [Pedagogical design as a basis for managing the development of a student's personality]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti.* i*ssue* 8–9. 90–95. [in Ukrainian].

5. Podberezkyi, M. K. (2011). Kharakterystyka osoblyvostei pedahohichnoi vzaiemodii [Characterization of the features of pedagogical interaction]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu im. A. Nobelia. Seriia: Pedahohika i psykholohiia.* i*ssue* 2. 31–36. [in Ukrainian].

6. Kokhanova, O. P. (2011). Psykholohiia partnerskoi vzaiemodii v osviti [Psychology of partnership interaction in education]. Kyiv: Vyd-vo PP Shcherbatykh O. V. [in Ukrainian].

7. Fedirchyk, T. D., Didukh, V. V. (2019). Pedahohika partnerstva yak chynnyk formuvannia efektyvnoi vzaiemodii uchasnykiv osvitnoho protsesu v umovakh novoi ukrainskoi shkoly [Partnership pedagogy as a factor in the formation of effective interaction of participants in the educational process in the conditions of the new Ukrainian school]. *Hirska shkola ukrainskykh Karpat*. i*ssue* 21. 50–54. [in Ukrainian].

8. Tadeush, O. M. (2020). Osvitnie partnerstvo u prostori vyshchoi shkoly: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid [Educational partnership in the space of a higher school: domestic and foreign experience]. *Pedahohichna osvita: Teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika, issue* 33 (1). 61–68. [in Ukrainian].

9. Tyshkovets, M. D. (2020). Pedahohika partnerstva yak providnyi pryntsyp novoi ukrainskoi shkoly. Kompetentnisno oriientovane navchannia: vyklyky ta perspektyvy: zbirnyk tez II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Kompetentnisno oriientovane

navchannia: vyklyky ta perspektyvy», Kyiv, 05 bereznia 2020 r. Kyiv: Pedahohichna dumka, 166–168. [in Ukrainian].

10. Yashchuk, S. M., Masliuk, R. V., Penzai, S. A. (2023). Formuvannia hotovnosti do komandnoi vzaiemodii na urokakh fizychnoi kultury [Formation of readiness for teamwork in physical education lessons]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi. issue* 2 (8) 382–392. [in Ukrainian].

11. Afanasieva, T. O., Hrevtseva, Ye. O. (2021). Orhanizatsiia efektyvnoi komandnoi vzaiemodii v umovakh dystantsiinoi roboty pedahohichnykh pratsivnykiv [Organization of effective team interaction in the context of remote work of teachers.]. *Elektronne naukove fakhove vydannia "Vidkryte osvitnie E-seredovyshche suchasnoho universytetu*", (10), 20–32. [in Ukrainian].

12. Kostiuk, H. S. Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichnyi rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of the individual]. Kyiv: Radianska shkola, 1989. 609. [in Ukrainian].

13. Lencioni, P. (2022). The five dysfunctions of a team: a leadership fable. San Francisco. Jossey Bass. 256. [in English].

14. Horbunova, V. V. (2014). Psykholohiia komandotvorennia: Tsinnisno-rolovyi pidkhid do formuvannia ta rozvytku komand [Psychology of team building: A value-role approach to the formation and development of teams]: monohrafiia. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 380. [in Ukrainian].

15. Potapchuk, T. V., Klepar, M. V. (2020). Tolerantnist ta pedahohika tolerantnosti: problemy naukovykh doslidzhen [Tolerance and pedagogy of tolerance: problems of scientific research.]. *Hirska shkola Ukrainskykh Karpat, issue* 22. 26–30. [in Ukrainian].

16. Piren, M. I. (2015). Tolerantnist – diievyi chynnyk zlahody ta konsolidatsii v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Tolerance is an effective factor of harmony and consolidation in modern Ukrainian society]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia*. *issue* 3. 51–56. [in Ukrainian].